

Мовні аспекти творчості Т. Шевченка

Т. Вільчинська, канд. філол. наук, докторант

КОНЦЕПТОСФЕР САКРАЛЬНОГО У РОСІЙСЬКОМОВНІЙ ПОЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Однією з органічних складових духовності української нації є її глибока релігійність. Тож закономірно, що вся українська література просякнута нею. Навіть у радянські часи релігійний аспект не переставав визначати духовну суть художніх творів, функціонуючи переважно в імпліцитній сфері тексту. На християнстві як основоположному принципі, характеризуючи світогляд українського етносу, наголошували Д. Чижевський, Б. Стебельський, В. Янів, С. Хороб та ін. Отже, релігійний дискурс української літератури цілком закономірно слід пов'язувати з

вродженим виявом духовно-християнської моралі народу.

Т. Салига так пояснює закономірність релігійного коду української літератури: "Релігійність як світогляд, а поетичність як засада людської натури, як категорія психологічна – це наша праоснова, це фундамент нашого духовного розвою, це материк, з якого починається українське поетичне слово. Єдність релігійності і поетичності якраз і є тією субстанцією, що формувала і різьбила наше художнє слово упродовж століть" [5, 65]. Для українських письменників, отже, релігійність визначається не лише домінуванням відповідної проблематики й мотивів чи формальної атрибутики тексту. Це щось значно глибинніше, сутнісніше, що існує на рівні інтуїції, духовної субстанції, яка формує художню енергетику тексту. В контексті творів українських письменників релігійність сприймається "звершенням безсумнівно значущим – від особистісних відчуттів до громадянських, од суб'єктивного до велелюдського, нарешті, від Бога як духовної субстанції до явища конкретно матеріалізованого – людини, народу, землі чи інших виявів буття" [9, 98].

Радянська ідеологія здебільшого виключала інтерпретаційний аспект релігійного дискурсу в літературі, проте останнім часом його вивчення як складової світоглядної інтенції письменника представлене у працях таких літературознавців, як М. Коцюбинська, М. Павлишин, Е. Соловей, М. Ткачук та ін., натомість мовознавчий аспект потребує ґрунтовного вивчення.

З огляду на пріоритетність у сучасній науковій парадигмі такої галузі, як когнітивна лінгвістика, основними термінопоняттями якої є "концепт", "концептосфера", "мовна особистість", актуалізується дослідження релігійного в означеному ракурсі. Зважаючи на висловлення С. Воркачова, що "у найширшому смислі до концептів зараховують лексеми, значення яких складають зміст національної мовної свідомості і формують "наївну картину світу" носіїв мови, а сукупність таких концептів утворює концептосферу мови, в якій концентрується культура нації" [1, 69–70], є всі підстави інтерпретувати релігійне як концептосферу сакрального у вузькому розумінні цього терміна. Зауважимо, що в широкому значенні під сакральним розуміють все те, що протиставляється мирському (профанному). "Воно сутність світу, його непошкоджена основа, його момент істини: запорука космічного, (а не повсякденно-життєвого) існування. Священне є старшим від усіх релігій і давнішим за будь-які ідеології" [3, 239]. Розуміючи під концептосферою сакрального сукупність концептів релігійного змісту, основними репрезентантами його вважаємо такі структури, як: "Бог", "Богородиця" і "Святість", що є особливо значущими в українській етнокультурі.

Метою статті передбачено концептуальний аналіз цих констант релігійної комунікації у поетичній творчості Т. Шевченка. На зв'язок

творчості Великого Кобзаря з релігією, на вірність поета християнській моралі вказували І. Огієнко, Є. Сверстюк, Н. Слухай, Н. Журавльова, Н. Левченко та ін. Джерелом дослідження стали саме російськомовні поетичні тексти, які на сьогодні є менш вивченими, ніж інші, проте, які у плані релігійності як іманентної ознаки світовідчуття й риси духовності автора дають багатий матеріал і потребують якомога ґрунтовнішого студіювання.

Шевченкіана як вітчизняна, так і зарубіжна, практично не обмежена, тому дослідження творчої спадщини поета триває постійно. Активізацію наших зацікавлень творчістю Великого Кобзаря пояснюємо, з одного боку, інтересом до художньо-мовної картини світу письменника, з іншого – феноменом Тарасової віри, який, як справедливо зауважує Ю. Мосенкіс, й досі залишається ще не пізнаним [7, 9]. Актуальність дослідження значною мірою підтримується його матеріалом, яким послужили поетичні твори Т. Шевченка, написані російською мовою.

Навіть ставлення самого письменника до російської мови не було однозначним. Так, він розумів, що російська мовно-культурна атмосфера загрозлива для його творчого "я" і що лише словесна творчість рідною мовою може залишити його зі своїм народом у живому діалогічному спілкуванні. Водночас безмежна потреба пізнання спричиняє активне зацікавлення поета російською культурою, як і польською чи французькою. Але, "звичайно, найближчою йому була, – як стверджує В. Русанівський, – російська література. Як виразниця дум і сподівань російського народу, вона була зіткана з тих же проблем, які порушував у своїй україномовній творчості Т. Шевченко: антикріпосництво, антицаризм, демократизація суспільства" [4, 98]. Невипадково український поет і сам включився у процес творення російськомовної літератури. З одного боку, він пише деякі з творів російською мовою і сам же карається, вважаючи це "страшним" відступництвом від мови рідної, від батьківщини, від національного обов'язку тощо, з іншого, – як істинно талановитий письменник, який "майже не знав напівтонів", Т. Шевченко творить російською мовою прекрасні поетичні шедеври, серед яких помітно вирізняються поеми "Слепая" і "Тризна". У листі до Ш. Ейнара В. Репніна, яка мала безпосереднє відношення до їх написання, згадує, що вона пережила, коли поет прочитав "Слепую": "О если бы я могла передать вам все, что я пережила во время этого чтения! Какие чувства, какие мысли, какая красота, какое очарование и какая боль! И какая мягкая, чарующая манера читать! Это была пленительная музыка, певшая мелодические стихи на красивом и выразительном языке". І хоча критики зауважують, що на сюжеті, композиції, стилі згаданих творів виразно позначився вплив як російської ліро-епічної поеми 20–30 рр. XIX ст., так і світової літератури, є всі підстави стверджувати, що і в російськомовних творах автор залишається письменником, який опрацьовує українські теми, виводить

типові національні образи, тобто пише про Україну, її болі й страждання, знедолений народ та ін.

Зауважимо, що чи не найбільш хвилюючі моменти у цих творах пов'язані із зображенням саме релігійних почуттів українського народу, особливо з огляду на те, що концептосфера сакрального – це та ділянка знань і сукупність відповідних концептів, які поширені й поза сферою релігії. Серед сакральних понять, які концептуалізуються у російськомовних творах Т. Шевченка, передусім виділяються: "Бог", "Богородиця" і "Святість". Тлумачення їх як концептів дасть змогу виявити основні індивідуальні смисли, що визначають специфіку цих констант, та простежити особливості їх лінгвального вираження.

Основним вербалізатором концепту "Бог" у досліджуваному матеріалі є аналогічна лексема, рідше автор послуговується назвами *"Господь"*, *"Творець"*, *"Творитель"*, *"Отец"*. Точних та достовірних свідчень того, коли слово *Бог* увійшло в нашу мову, немає. "Етимологічний словник української мови" тлумачить його значення як "господь", указуючи на спорідненість праслов'янського **bogъ* з дінд. *bhagah* "наділяючий, податель, пан, владика" [2, 219]. Важливо вказати на те, що з'ясування семантики аналізованого концепту значною мірою спирається на виявлення внутрішньої форми, первісного значення номінацій.

Зокрема, автор досить часто наголошує саме на креативній функції Бога, кваліфікуючи його як творця, що створив усе на цьому світі: і землю, й людей, і таке інше. Це дає змогу окреслити такий компонент у структурі концепту "Бог", неодноразово експлікований у досліджуваних текстах, як: "Той, що все створив". Наприклад: *"О Боже, Боже Иудеи, Благий Творителю земли"* [10, 128] або *"Творца Небесного молила, Молила, плакала..."* [10, 132].

Як і в біблійній традиції, образ Бога у Т. Шевченка наділений вищими духовними якостями, що об'єктивуються відповідно у концептуальному фрагменті – "Той, що є втіленням різних духовних цінностей". Для Бога – це насамперед "велич і всемогутність", "правдивість і чесність", "мудрість", "доброта", наприклад: *"О Боже! Сильный и правдивый"* [10, 163]; *"О Боже милый! Пошли мне мудростью своею Взглянуть на милый Божий свет"* [10, 138].

За таким концептуальним смислом, як: "Той, що здатний творити чудеса", який образно розгортається в тексті, виразно простежується авторський заклик до боротьби за визволення народу: *"О Боже!.. Тебе возможны чудеса. Исполни славой небеса И сотвори святое диво: Воспрянуть мертвым повели, Благослови всесильным словом На подвиг новый и суровый, На искупление земли"* [10, 163].

З образом Бога пов'язує Т. Шевченко і віру у світле майбутнє, в духовне звільнення та зростання людини й нації загалом. Тому "Бог" в осмисленні поета – це передусім "Той, дарує радість, надію": *"О сколько радостей у Бога Для наших слез, для наших бед"* [10, 137] або

"Надежда – Бог, а вера – свет" [10, 161]. Можливо, через це герої творів так часто звертаються з мольбами до Господа, що актуалізує ще один важливий компонент концептуальної семантики, як: "Той, якому поклоняються, в якого шукають порятунку, захисту": "Оксано бедная, молиси, Молиси Богу" [10, 145]; "И за грехи ... грехи его Усердно Богу помолитесь" [10, 167].

Серед експлікованих у російськомовних драмах Великого Кобзаря концептуальних смислів привертають увагу, з одного боку, як традиційні для біблійного осмислення поняття Бога, так і певною мірою модифіковані в авторському світобаченні індивідуальні смисли. До перших належать: "Той, що співвідноситься з суддею" ("А слуги... Бог им судия!" [10, 136]), "словом" ("*Благослови всесильным словом*" [10, 163]). Прикладами других є: "Той, що запалює любов у серцях" ("*Огня любви, что Бог зажег*" [10, 165]), "Той, що може дати свободу" ("*У Бога правды и свободы всему живущему молил*" [10, 163]). Зауважимо, що в останньому випадку простежуються асоціативні зв'язки із самим поетом, який також, як і його герой із "Тризни", просить у Бога кращої долі для свого народу або, уподібнюючись до нього, сам сіє слово правди і справедливості.

Певною мірою об'єктивується у досліджуваному матеріалі такий традиційний для міфопоетичної уяви семантичний компонент, як: "Той, що карає". В інтерпретації автора християнський Бог передусім наказує грішних: "*Но горе горькое терпеть Судил Господь мне до могилы За юность грешную мою*" [10, 138].

Як і в загальномовній практиці, концепт "Бог" виразно конотований у досліджуваних текстах. Позитивна оцінка експлікується передусім або за допомогою відповідних номінантів на зразок: "*Небесный Творец*", "*Царь Царей*" ("*Но ангела не доставало у вечного Царя Царей*" [10, 159]), або виразно конотованих епітетів, як-от: "*сильный*", "*правдивый*", "*милый*". Крім того, емоційно-чуттєвий тембр Шевченкових творів формується також за допомогою інших лінгвостилістичних засобів: частих повторів на зразок: "*О Боже милый*"; вокативних окличних речень, що у багатьох випадках фразеологізувалися: "*О Боже!*"; фразем на кшталт: "*Бог с тобой!*"; формально-змістових конструкцій, властивих молитовній комунікації: "*Господи, помилуй*" та ін. Яскравим позитивним забарвленням характеризуються численні атрибутивні синтагми з лексемою *Божий* у ролі залежного компонента, в яких позитивна оцінка часто імплікується також значеннями іменників, наприклад: "*Божий дар*", "*Божья воля*", "*Божий свет*", "*Божий трон*" та под.: "*Узрела милый Божий свет*" [10, 137].

Водночас у ході аналізу виявлено контексти, де досліджуваний концепт реалізується у дещо зниженому плані. Проте тут вони засвідчують не стільки негативне авторське ставлення до Бога, скільки синкретизм концептуалізованої структури. Так, Бог може карати за гріхи,

залишаючись невблаганним "до крестов и сердечных молитв". Наприклад: *"Слезы-реки, Молитвы теплые – ничто, Ничто Творца не умилило"* [10, 138].

Дух релігійної ідеї не менш переконливо втілено письменником і в образі заступниці людства – Божої Матері. До вербалізаторів відповідного концептуалізованого поняття у творчості Т. Шевченка належить передусім лексема *"Дева"*, рідше автор номінує Богородицю за допомогою парафрастичної словосполуки *"Небесная Царица"*. Щодо найменування *Діва*, то у перекладі із санскриту воно означає "світла, чиста", що передбачає "непорочність зачаття" і дозволяє висунути таку мотивацію теоніма: "Та, що означає досконалість". Зауважимо, що етимологічний словник співвідносить значення відповідної лексеми з дінд. "богиня" [2: 84].

В репрезентованому в авторській картині світу образі Богородиці об'єктивуються передусім такі концептуальні ознаки, як: "святість", "чистота і непорочність": *"Храни тебя, Святая Дева"* [10, 140]; *"И помолись душой незлобной Пречистой Деве в час прискорбный И за его, и за меня"* [10, 135].

Сакральна постать Богородиці, що є зразком найвищої духовності, у Т. Шевченка переростає у поетичний символ, який об'єктивує важливу ідею його творчості – ідею всесвітнього заступництва. Насамперед це виражається у молитвах до Божої Матері (*"Моля Небесную Царицу, Да благо дщерино хранит"* [10, 141]), через які експлікується основний семантичний фрагмент у структурі концепту "Богородиця" – "Та, що є заступницею, покровителькою скривджених". Наприклад: *"Храни тебя, Святая Дева, От злых напастей, бурь земных!.."* [10, 140].

Концептуалізацію поняття Богородиці засвідчують і асоціативні ряди, здебільшого імпліцитно виражені в тексті, як-от: Богородиця як Мати Ісуса Христа і *"скорбящая слепая"* з дочкою, що заснула біля її ніг *"сном непорочной простоты"*, Пречиста Діва і *"невинная Украина"*, Богоматір як Всесвітня Мати і *"святая природа"*, *"святая родина моя"*.

Як і попередній, сакральний концепт "Богородиця" належить до виразно оцінно маркованих у поетичній картині світу письменника. Причому, цілком закономірно домінують позитивні конотації, що закріпилися за відповідним образом ще в язичницькому світогляді, а пізніше трансформувались у християнському. Значною мірою у лінгвальній концептуалізації відповідного поняття позитивна маркованість підтримується його номінаціями, наприклад: *"Пречистая Дева"*, *"Святая Дева"*, *"Небесная Царица"* (*"Свой найбожественный покров Пошли тебе, Святая Дева"* [10, 140]), а також іншими лінгвостилістичними засобами, як епітети: *"Пречистая"*, *"Святая"* чи метафори *"покров Святои Девы"*.

Загалом, у авторській картині світу Т. Шевченка тлумачення Богородиці засвідчує насамперед етнопсихологічне осмислення

відповідного поняття. Так, у мовній концептуалізації образу Богородиці це підтверджує асоціативний зв'язок між Божою Матір'ю і матір'ю-покриткою. Глибокий трагізм долі матері-покритки підтверджують рядки про те, як *"Господь добро творил"*. Подарувавши жінці радість материнства, що дається *"только матери избранной"*, він прирік її на приниження, відчай, ганьбу і безславний кінець. У такий спосіб поет співвідносить біблійні сюжети із реальністю. Те, що вважалося святим, Богом даним, в умовах суцільного народного безправ'я знецінюється. Як наслідок: розтоптане материнство, батько стає звабником власної доньки, і, щоб не бачити всього цього, герой *"Тризны"* благає Господа: *"О Боже правдивый, лиши ты очей"* [10, 163]. Проте і такі контексти не викликають негативних емоцій, у подібних випадках зміст імплікує співчуття, яке може асоціюватися із Богородицею. Взагалі, завдяки експліцитно й імпліцитно вираженій Богородичній тематиці, письменник всебічно інтерпретує вагомий у його творчості смисловий комплекс материнства.

Зауважимо, що релігійний підтекст повсюдно присутній в аналізованих творах. Крім експлікованих Бога і Богородиці, Т. Шевченко звертається також до образів Святих, цитує молитви тощо. Подібне значною мірою засвідчує концептуалізацію поняття Святості. Навіть якщо обмежити дослідження відповідного концепту аналізом його основного лексичного вербалізатора прикметника *"святой"* та похідних від нього, то є всі підстави стверджувати, що він характеризується семантико-когнітивною багатогранністю. Так, у межах семантичної структури концепту *"Святість"* об'єктивується більшість з індивідуальних смислів, що підтримуються етимонами відповідної лексики. Пор.: у лат. *"щось, що належить богам, святе за своєю суттю"*, у грец. *"шанований як божество, благочестивий, перед яким благоговіють"*, у гот. *"щось непошкоджене, цілісне, досконале тощо"* і под. [8, 846].

З огляду на це, розрізняємо у поетичній картині світу Т. Шевченка, реалізований в його російськомовних текстах, такі індивідуальні смисли, що визначають семантику концепту *"Святість"*, як: *"Те, що є атрибутом Бога, Богородиці"* (*"Святая Дева"* [10, 140]); *"Те, що перебуває у безпосередньому зв'язку з Богом"* (*"Да будет сон твой сладок, тих, Как непорочные напевы Небесных ангелов святых"* [10, 140]); *"Те, що асоціюється з усіма, хто виділився своїм життям у любові до Бога і ближніх (від легендарних святих до простих мучеників за віру)"* (*"Слепая... ходила в Киев и Почаев Святых угодников молить"* [10, 143]). Та найбільше прикладів, репрезентованих численними атрибутивними синтагмами, засвідчують концептуальний фрагмент – *"Те, що уособлює щось дороге, заповітне, глибоко шановане, освячене високою метою тощо"*. Подібний фрагмент визначаємо, спираючись на відповідне переносне значення слова *святый*, засвідчене у лексикографічній практиці. У російськомовних драмах Т. Шевченка

експлікуються такі атрибутивні конструкції: *"святая вера"*, *"святая правда"*, *"святая родина"*, *"святая весна"*, *"святая благодать"*, *"высота святая"*, *"слава святая"*, *"радости святые"* та ін.: *"С отцовской славой святою – забыто все"* [10, 128] (імплікується мотив туги за минулою славою України).

Як засвідчує мовна концептуалізація відповідного поняття, виявлені у досліджуваних текстах приклади цілком підтверджують ті значення слова *святый*, що зафіксовані у "Словнику мови Шевченка": "1. Означення до різноманітних понять, пов'язаних з релігією (*"святая вера"*). 2. У християнській культурі: той, що провів життя у служінні Богу й церкві (*"Святые угодники"*). 3. Те, до чого ставляться з пошаною і любов'ю (*"святая родина"*). 4. Істинний, морально чистий, спрямований до високої мети (*"святая правда"*)" [6, 234–235].

Експресія, закладена у більшості концептуальних компонентів, зумовлена почуттями та передусім позитивною оцінкою, що супроводжують осмислення відповідних понять у поетичній картині світу Т. Шевченка. Ось чому в концепті "Святість" актуалізуються насамперед такі конотативні семи, як: "божественне", "надціннісне", "досконале" та под. Водночас обожествлення Святість викликає у людини почуття огорожі, зумовленого її незрозумілістю, утаємниченістю і таким ін. Поет пише: *"Вот драма страшная, святая!"* [10, 162].

В ідеї святості знаходить свій вияв і етнокультурний компонент. У світобаченні автора це виявляється через образи *"святой родины"*, *"святой природы"*, *"святых ветров"* та ін.: *"Святые ветры, вы домчали На лоно родины моей"* [10, 127] або глибоко інтимне, трагічне звертання: *"О святая! Святая родина моя! Чем помогу тебе рыдая? И ты закована, и я"* [10, 163].

Загалом, досліджуваний концепт через основний лексичний вербалізатор – конотативно забарвлену лексему *"святой"* – широко виявляє свою семантико-прагматичну природу не лише на рівні дистрибуції, а й на рівні словотвору. У контексті Шевченкових драм ужито низку похідних, як-от: *"святость"*, *"святейший"*, *"свято"*, *"освятил"* та под. Наприклад: *"Ты Божью волю Короткой жизнью освятил"* [10, 159].

Підводячи підсумки, констатуємо, що вербалізована модель ідіостилістичної картини світу Т. Шевченка помітно виявляється через концептуалізовані ним поняття Бога, Богородиці, Святості, аналіз яких дає можливість глибше осмислити мовну особистість митця, зрозуміти особливості його художньо-естетичної системи та концепцію світобачення покоління. З іншого боку, цілісний аналіз концептосфери сакрального у поетичній творчості Т. Шевченка актуалізує думку про дослідження власне сакрального у тісному взаємозв'язку із сакральнотонічним, що відкриває подальші перспективи у вивченні мовно-концептуальних картин світу, які об'єктивуються в ідіолектах художників

слова. Крім того, проведене дослідження засвідчує, що якою б мовою не писав геніальний письменник, його поетичне слово, наділене сакральною силою, своєю ідейною наснаженістю близьке всьому українському народові, рідне тим, що несе в собі тисячолітні етнічні традиції, тому подальше студіювання поетової спадщини повинне наблизити нас до досягнення її духовного феномена.

1. Воркачев С. Г. Лингвокультурология, языковая личность, концепт: становление антропоцентрической парадигмы в языкознании // Филологические науки. – 2001. – № 1; 2. Етимологічний словник української мови. Т. 1 – К., 1982; 3. Новикова М. Міфи та місія. – К., 2005; 4. Русанівський В. М. У слові – вічність. – К., 2002; 5. Салига Т. Слово благовісту // Імператив: Літературознавчі статті, критика, публіцистика. – Львів, 1997. 6. Словник мови Шевченка. Т. 2. – К., 1964; 7. Слухай Н. В., Мосенкіс Ю. Л. Мовна символіка і міфопоетика текстів Тараса Шевченка. – К., 2005; 8. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. – М., 2004; 9. Хороб С. "Молитва" в Українській релігійній поезії // Слово – Образ – Форма. – Івано-Франківськ, 2000; 10. Шевченко Т. Повне збір. тв.: У 12 томах. – Т. 1. Поезія. – К., 1989.